

بررسی قصیده‌ی «نامه‌ی اهل خراسان» انوری بر اساس نظریه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک

فاطمه سادات طاهری*

۸۸۱۳-۷۵۸۴-۰۰۰۱-۰۰۰۰

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی رویکردی بینارشته‌ای است که زبان، جامعه، ایدئولوژی و قدرت از مؤلفه‌های اصلی آن شمرده می‌شوند. ون‌دایک، به‌عنوان یکی از نظریه‌پردازان تحلیل گفتمان انتقادی با مطرح کردن مربع ایدئولوژیک خویش، به‌دنبال تبیین چگونگی اثرگذاری ایدئولوژی در متون اجتماعی- شناختی است؛ با توجه به تأثیر متقابل جامعه و ادبیات، نگارنده می‌کوشد طبق نظریه‌ی ون‌دایک، قصیده‌ی «نامه‌ی اهل خراسان» انوری را -که تظلم‌نامه‌ی مردم خراسان به حاکم سمرقند است- با روش توصیفی- تحلیلی مبتنی بر متن شعر و پاسخ به این پرسش که انوری در این قصیده کدام یک از راهبردهای چهارگانه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک را برای برجسته‌کردن ویژگی‌های منفی دیگری و تقویت ویژگی‌های مثبت خود/خودی به‌کار گرفته است؟، بررسی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد انوری بدون اشاره به ویژگی‌های منفی خود/خودی و ویژگی‌های مثبت غیرخودی/دیگری با تمهیدات واژگانی، نحوی و بلاغی به بزرگ‌نمایی ویژگی‌های منفی دیگری و ویژگی‌های مثبت خود/خودی می‌پردازد تا از طریق قدرت حاصل از کنترل ذهن مخاطب، وی را اقناع کند تا به هدف خود که مبتنی بر ایدئولوژی عدالت‌طلبی و ظلم‌ستیزی است، دست یابد.

واژه‌های کلیدی: قصیده‌ی نامه‌ی اهل خراسان، انوری، ون‌دایک، تحلیل گفتمان انتقادی.

۱. مقدمه

بعضی از متون ادبی تحت تأثیر اوضاع و احوال اجتماعی دوره‌ای که در آن آفریده شده‌اند، به‌وجود آمده‌اند. پیروان تحلیل گفتمان، ادبیات را سرشار از اظهارات فراواقعی می‌دانند که حقیقتی در پشت آنها نهفته است (ر.ک. قبادی و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۵۱). تحلیل گفتمان انتقادی (Critical discourse analysis)، رویکردی میان‌رشته‌ای است که ایدئولوژی‌ها و چگونگی کاربرد زبان را مطالعه می‌کند و بدین ترتیب آگاهی خواننده نسبت به نگرش و جهان‌بینی مؤلف را می‌افزاید. نظریه‌پردازان این رویکرد معتقدند کوچکترین نشانه در متن یا گفتمان می‌تواند ابزار شناخت اجتماع، تاریخ، سیاست فرهنگ، اخلاق و... در هر عصر باشد. تحلیل گفتمان به دنبال تغییرات گسترده‌ی علمی در رشته‌هایی چون انسان-شناسی، جامعه‌شناسی خرد، روان‌شناسی شناختی و اجتماعی، شعر، معانی و بیان، زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی و دیگر رشته‌های علوم اجتماعی و انسانی علاقه‌مند به مطالعات نظام‌مند ساختار و کارکرد و فرآیند تولید گفتار و نوشتار ظهور کرده است. پیروان این رویکرد به شیوه‌های متفاوتی به تحلیل گفتمان متون می‌پردازند. یکی از صاحب‌نظران

*دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی دانشگاه کاشان. کاشان. ایران. Taheri@kashanu.ac.ir (نویسنده‌ی مسئول)

تحلیل گفتمان انتقادی، **تئون آندریانوس ون دایک** (Teun Adrianus van Dijk- 1943) است. ون دایک، نظریه‌ی مهمی درباره‌ی ایدئولوژی دارد و می‌کوشد با تحلیل انتقادی گفتمان، ایدئولوژی افراد و آثار ادبی را کشف کند. (ر.ک. ون دایک، ۱۳۸۲: ۱۰ و ۱۱).

قصیده‌ی «نامه‌ی اهل خراسان» انوری، به سبب مضمون اجتماعی خود و بازنمایی جهان‌بینی و اندیشه‌های شاعر درباره‌ی حادثه‌ای که رخ داده؛ از جمله متون ادبی است که می‌تواند طبق الگوی ون دایک بررسی شود. انوری در این قصیده خود به عنوان زبان مردم خراسان از غزان و ستمگری‌های آنها به حاکم سمرقند، رکن‌الدین محمود قلع طمغاج‌خان، شکایت و برای دادرسی او را به خراسان دعوت می‌کند. (ر.ک. زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۸۲) سلطان سنجر سلجوقی در سال ۵۳۶ ه.ق. پس از شکست در جنگ با قراخانیان و کشته شدن تعداد زیادی از سپاهیان‌ش ناتوان شد و پس از آن نیز به سبب حمله‌ی اتسز خوارزمشاه به خراسان و قتل و غارت آنها، به خوارزم حمله کرد. سرانجام در سال ۵۴۸ ه.ق. در جنگ با گروهی از غزان اسیر شد؛ در نتیجه غزان بر خراسان و کرمان تسلط یافتند و قتل و غارت بسیار کردند. فقرای خراسان، یکی از حاکمان غز را که مالیات بسیار می‌گرفت، به قتل رساندند. غزان نیز به انتقام او، مردم زیادی را کشتند، شهر را آتش زدند و امام محیی‌الدین محمد بن یحیی، فقیه بزرگ شافعی را خفه کردند؛ مرگ وی انگیزه‌ی سرودن مرثیه‌های بسیار به فارسی و عربی شد؛ از جمله قصیده‌ی معروف خاقانی با ردیف «خاک» و همین قصیده‌ی متأثرکننده‌ی انوری که به درخواست مردم خراسان از طریق آن از حاکم سمرقند استمداد کرد. قلع طمغاج‌خان، خواهرزاده و پسرخوانده‌ی سلطان سنجر بود که به جای او تا سال ۵۵۷ ه.ق. بر ماوراءالنهر حکومت کرد تا اینکه مؤید آی‌ابه از امرای سنجر، او را کور و زندانی کرد و سرانجام در ۵۵۸ ه.ق. در زندان از دنیا رفت.

انوری در این قصیده به دفاع از مردم سرزمین خود فریاد برآورد، وی پس از ستایش مختصری از قلع طمغاج‌خان اوضاع اسف‌بار خراسانیان را شرح داد و با زبانی استوار و اثرگذار و لحنی غم‌انگیز، بسیاری از ستمگری‌های غزان را به تصویر کشید و آن را از طریق برهان‌الدین صدر جهان^۱ - که از خاندان‌های بزرگ و بنام بخارا و از علمای عالی‌مقام ماوراءالنهر و پیشوای حنفیان بود- به حضور ملک سمرقند فرستاد تا او نیز نزد خاقان شفیع خراسانیان باشد (ر.ک. یوسفی، ۱۳۴۵: ۳۰۵-۳۰۹).

انوری به اقتضای عمیق بخاری (۵۴۲ ه.ق.) این قصیده را در بحر «رمل مخبون» سروده است. وی با تضمین مصراع «خاک خون‌آلود ای باد به اصفهان بر» از عمیق - که گویا آن‌را در مرثیه‌ی دختر سلطان سنجر سروده و به اصفهان فرستاده بود- (ر.ک. همان: ۳۰۷) و به کارگیری وزن و قافیه‌ی آن قصیده، آن حادثه‌ی اندوه‌بار را برای ممدوح همسان با مرگ خواهرخوانده‌ی وی قلمداد کرد. بحر رمل که انعکاس‌دهنده‌ی دلسوزی، ملاطفت و حزن است و به سبب اوج و فرود موجود در آن، متناسب با مضامین ناله و حزن و برای استغاثه است (ر.ک. قربانی زرین، ۱۳۹۴: ۳۲۷)، در فضا سازی این قصیده اثرگذار است.

نگارنده با توجه به ارتباط متقابل ادبیات و اجتماع، جایگاه انوری در شعر و ادب فارسی و درونمایه‌ی قصیده‌ی نامه‌ی اهل خراسان وی می‌کوشد با روش توصیفی- تحلیلی مبتنی بر داده‌کاوی متن قصیده، گزاره‌های کلامی قصیده‌ی انوری را در لایه‌های واژگانی، بلاغی و نحوی بر طبق مربع ایدئولوژیک ون دایک ارزیابی کند و با پاسخ به این پرسش که

انوری در این قصیده کدام یک از راهکارهای چهارگانه‌ی مربع ایدئولوژیک ون‌دایک را برای بزرگنمایی ویژگی‌های منفی دیگری و تقویت ویژگی‌های مثبت خود/خودی به‌کار گرفته‌است؟ با تحلیل پاره‌گفتارهای انوری در سطوح واژگانی، ساختار دستوری، جمله‌بندی‌های شاعر و شیوه‌های بلاغی وی و کشف و بازنمایی شیوه‌های برجسته‌سازی نکات مثبت خود/خودی و نکات منفی دیگری/ غیرخودی و حاشیه‌رانی نکات مثبت دیگری و نکات منفی خود/خودی، مشخص‌کند انوری با چه راهکارهایی به هدف خود که ظلم‌ستیزی و عدالت‌طلبی بوده، دست‌یافته‌است.

۱-۱. پیشینه‌ی پژوهش

درباره‌ی نظریه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک در آثار ادبی پژوهش‌هایی انجام‌شده که عبارت‌اند از: سلطانی (۱۳۸۳)، در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان به مثابه‌ی نظریه و روش» با استفاده از مثال‌هایی درباره‌ی تحولات سیاسی - اجتماعی ایران نشان‌داده‌است که نظریه‌ی تحلیل گفتمان می‌تواند به‌عنوان روش مناسبی برای تحلیل گفتمان‌های سیاسی - اجتماعی به‌کار گرفته‌شود؛ آقاگل‌زاده (۱۳۸۶)، در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان انتقادی و ادبیات»، نظریه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی و ارتباط آن با حوزه‌ی ادبیات را بررسی کرده و دریافته‌است که متون ادبی نیز قابلیت تحلیل با روش انتقادی را دارند؛ آقاگل‌زاده و دهقان، (۱۳۹۳)، در مقاله‌ی «تحلیل شیوه‌های بازنمایی گزینش خبر برمبنای رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی»، اخبار رسانه‌ها و تأثیر عوامل غیرزبانی در گزینش واژگان به‌کاررفته در رسانه‌ها را بررسی کرده‌اند؛ احدی (۱۳۹۵)، در مقاله‌ی «ون‌دایک زبان و نظریه گفتمان انتقادی»، با بررسی نظریه‌ی تحلیل گفتمان وی دریافته این رویکرد از سطح دستور زبان و زبان‌شناسی فراتر رفته و تحت تأثیر روانشناسی اجتماعی و علوم سیاسی است؛ میراحمدی و تجلی اردکانی (۱۳۹۶)، در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان اوصاف طبیعت و احوال اجتماع در اشعار مهدی اخوان ثالث براساس رویکرد ون‌دایک» با بررسی اشعار اخوان ثالث براساس مربع ایدئولوژیک ون‌دایک، اوضاع سیاسی - اجتماعی زمان شاعر را تحلیل کرده‌اند.

درباره‌ی قصیده‌ی نامه‌ی اهل خراسان انوری، میرهاشمی (۱۳۹۹) در مقاله‌ی «تحلیل سبک‌شناختی قصیده‌ی انوری درباره‌ی حمله‌ی غزان به خراسان» داده‌های زبانی، بلاغی و فکری قصیده را به صورت استقرایی، استخراج و در چارچوب سبک‌شناسانه‌ی زبانی، بلاغی و فکری بررسی کرده‌است؛ دانش‌پژوه (۱۴۰۰) در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان بررسی ساختارهای گفتمان‌مدار در قصاید انوری، چند قصیده‌ی انوری را از نظر مؤلفه‌های گزینش لغات و تعبیرات، به‌کارگیری مجهول در برابر معلوم و بالعکس، الگوهای متفاوت جمله و اسم‌سازی براساس الگوهای تحلیل گفتمانی بررسی کرده‌است؛ همچنین صابری‌مقدم و شریفیان (۱۴۰۲) در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان انتقادی در قطعه‌ی والی و گدای انوری براساس نظریه نورمن فرکلاف» چگونگی استفاده‌ی انوری از نقش اعتراضی بینامتنیت تلمیح برای بیان مقصود خویش، تقابل ایدئولوژی انوری زیرک با ایدئولوژی حاکمان و استیلای سیاسی، روش پارادوکس و روش مناظره‌ی انوری برای اعمال قدرت غیرمستقیم را تحلیل کرده‌اند؛ اما هیچ اثری، قصیده‌ی نامه به اهل خراسان انوری را براساس نظریه‌ی تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک بررسی نکرده‌است.

۲. مبانی نظری پژوهش

برای بررسی راهبردهای تحلیل گفتمان انتقادی در قصیده‌ی انوری، لازم است ابتدا مبانی نظری تحلیل شود.

۲-۱. تحلیل گفتمان انتقادی